

شاخص‌های نخبگانی فرهنگ سیاسی جمهوری اسلامی ایران در بُعد میانه

محمدصادق جلالی راد¹

ابراهیم متقی²

روزیتا سپهرنیا³

چکیده

درباره فرهنگ سیاسی ایران رویکردهای متفاوتی ارائه شده است. ادراک نخبگان ایرانی درباره شاخص‌های فرهنگ سیاسی ایران با واقعیت‌های محیطی و هنجاری پیوند دارد. شاخص‌های فرهنگ سیاسی از ملزومت سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی استراتژیک در سیاست‌های فرهنگی کشورها محسوب می‌شود. از این رو احصاء و تبیین شاخص‌های فرهنگی سیاسی در نظام جمهوری اسلامی ایران می‌تواند ضرورتی برای سیاست‌گذاری‌های کلان و خرد را در کشور فراهم نماید. از این رو هدف این مقاله شناسایی و احصاء شاخص‌های فرهنگ‌سیاسی ایران در بُعد میانه و در نظام جمهوری اسلامی ایران می‌باشد. روش تحقیق در این پژوهش روش ترکیبی (کمی- کیفی) و بصورت کیو می‌باشد. جامعه آماری شامل 54 نفر از اساتید و صاحب نظران سیاسی دانشکده‌های علوم سیاسی، دانشگاه‌های دولتی و دانشگاه‌های آزاد اسلامی استان تهران و البرز می‌باشند. روش نمونه‌گیری در این تحقیق به صورت هدفمند بوده و کلاً غیر احتمالی انجام شده است. ابزار گردآوری اطلاعات پرسشنامه محقق ساخت با گویهایی بر گرفته از مطالعات کتابخانه‌ای و مصاحبه‌های دلفی صاحب نظران تشکیل شده است. روایی پرسشنامه بصورت صوری و محتوایی مورد تایید و پایایی پرسشنامه نیز از طریق آلفای کرونباخ مورد تاکید صاحب نظران قرار گرفته است. تجزیه و تحلیل داده‌ها از طریق آمار توصیفی و استنباطی و تحلیل عملی کیو انجام پذیرفته است. نتایج نشان داد که با آرای اکثریت صاحب نظران می‌توان شاخص نقش مداخله‌گری و تصدی‌گری دولت را جزء اولویت‌های فرهنگ‌سیاسی جمهوری اسلامی ایران در بُعد میانه مطرح نمود. این تحقیق می‌تواند گام کوچکی را در راستای تبیین الگوی فرهنگ سیاسی در ایران ایفاء نماید.

واژگان کلیدی

فرهنگ سیاسی، بُعد میانه، مؤلفه، شاخص، روش کیو.

* دانشجوی دکتری تخصصی سیاست‌گذاری عمومی، گروه علوم سیاسی، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. mohammad_jalalirad@yahoo.com

** استاد گروه علوم سیاسی و روابط بین‌الملل، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. emottaghi@ut.ac.ir (نویسنده مسئول)

*** استادیار گروه علوم اجتماعی، دانشکده روانشناسی و علوم اجتماعی، واحد رودهن، دانشگاه آزاد اسلامی، رودهن، ایران.

نوع مقاله: پژوهشی

اولین بار گابریل آلموند واژه فرهنگ سیاسی را بکار برد. به نظر وی هر نظام سیاسی در درون الگویی خاص از سمت‌گیری برای کنش سیاسی فعالیت دارد. آلموند و وربا در کتاب فرهنگ مدنی: نگرش‌های سیاسی و مدنی در پنج کشور^۱ این مفهوم‌بندی از فرهنگ سیاسی را منقح‌تر ساختند و فرهنگ سیاسی را برحسب سمت‌گیری‌ها و ایستارهای سیاسی افراد در قبال نظام سیاسی خویش تعریف کردند. «وقتی از فرهنگ سیاسی یک جامعه سخن می‌گوییم در واقع به نظام سیاسی به همان وجهی که در قالب شناخته‌ها، احساسات و ارزشیابی‌های اعضای آن در ذهن و روح آن‌ها جای‌گیر شده است نظر داریم» (چیلکوت، 1377: 345).

در واقع فرهنگ سیاسی یک جامعه مجموعه‌ای از آرمان‌ها، نگرش‌ها و طرز برخورد‌های کم و بیش ثابت درباره قدرت و سیاست است که تحت تأثیر عقاید، نمادها، ارزش‌ها و باورهای افراد و در متن تاریخ و حیات جمعی آن‌ها شکل می‌گیرد و به رفتارها و کنش‌های سیاسی در قبال نظام سیاسی جهت می‌دهد (اخترشهر، 1386: 57).

پی بردن به فرهنگ سیاسی جامعه و اینکه آن‌ها چه ویژگی و شاخص فرهنگ سیاسی دارند و راه حل بهتر شدن فرهنگ سیاسی، یکی از مباحث چندین و چند ساله‌ای است که در بین متفکران داخلی و خارجی مورد توجه بوده است.

با توجه به اینکه ایران از جمله معدود کشورهایی است که در چشم‌انداز سیاسی و آرمانی خویش بدنبال تحقق سیاست‌های فرهنگی است و با توجه به تأکید بر اجرای سیاست‌های فرهنگی ایرانی اسلامی، فقدان شاخص‌های فرهنگ سیاسی سبب شده تا نتوان به مقایسه و ارزیابی فرهنگ پذیری سیاسی در جامعه و تعیین وضعیت موجود در حوزه‌های سیاست‌گذاران، کارگزاران سیاسی، جامعه عام مردمی و یا تعیین وضعیت مطلوب نهایی در راستای فرهنگ ملی و اسلامی ایرانی اقدام نمود و این امر موجب بروز وقفه و رکود در ارتقاء و توسعه پایدار و توسعه سیاسی فرهنگی جامعه شده است. فقدان نقشه جامع فرهنگ سیاسی در جامعه در وهله اول بدلیل عدم معیارها و شاخص‌های سنجش و ارزیابی این مقوله می‌باشند، چرا که برای ترسیم هر پدیده‌ای ابتدا باید معیارهای اندازه‌گیری آن را تعیین نمود و در نهایت به ارزیابی و یا ارتقاء آن پرداخت.

در این پژوهش محققین سعی دارند تا با ارائه الگویی نسبتاً جامع، بتوانند محوریت مشترکی را برای اندیشیدن در حوزه «فرهنگ سیاسی» فراهم نمایند تا صاحب نظران سیاسی، کارگزاران و مردم تشکیل دهنده فرهنگ عام را قادر سازد با پذیرش محتوایی مشترک و قابل قبول، توانایی تجزیه و تحلیل کیفیت و کمیت این مقوله بین رشته‌ای را فراهم نمایند.

^۱ The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations

□ فصلنامه علمی پژوهش های انقلاب اسلامی، س 10، تابستان 1400، ش 37

امروزه برای تحقق آرمان‌های متعال دینی و ملی ایرانی می‌باید به هنرهای دیپلماسی سیاسی مجهز بود، از این رو به نظر می‌رسد انتخاب مؤلفه‌های فرهنگ سیاسی می‌باید با شاخص‌های «روتین¹» موجود در جوامع بین‌المللی نیز هم‌خوانی لازم را داشته باشد تا بتواند علاوه بر تأمین نیازهای داخلی کشور شرایط مقایسه و ارزیابی جهانی را نیز فراهم نماید.

از این رو، این پژوهش بر آن است تا به نوعی شاخص‌سازی یا استانداردسازی در مفاهیم انتزاعی فرهنگ سیاسی را ایجاد کند و این شاخص‌ها بتوانند شرایط مقایسه بین فرهنگ‌پذیری سیاسی را بین دولت‌های مختلف ایرانی و کشورهای منطقه و جهان مهیا نماید. چرا که در صورت عدم پرداختن به این مسئله نمی‌توان فرهنگ سیاسی را در دوره‌های مختلف با یکدیگر مقایسه و ارزیابی نمود و حتی جهت دیپلماسی‌های سیاسی و فرهنگی نمی‌توان بر مبانی و شاخص‌های مشترک اعمال استراتژی نمود، به هر جهت وجود شاخص‌های فرهنگ سیاسی علاوه بر ایجاد زمینه‌های کمی‌سازی می‌تواند در راستای ارتقای کیفی تعاملات سیاسی و فرهنگ سیاسی نیز مثر ثمر باشد.

هدف از این پژوهش شناسایی شاخص‌های فرهنگ سیاسی در بُعد میانه شامل فرهنگ سیاسی تعاملات میان دولت و مردم است.

ادبیات پژوهش

واژه فرهنگ سیاسی، که معادل عبارت «پالتیکال کالچر²» در انگلیسی و «الثقافة السياسية» در عربی است، پس از جنگ جهانی دوم در ادبیات توسعه سیاسی مطرح شده است. این واژه را نخستین بار «گابریل آلموند³» در علم سیاست به کار برد. تعبیر فرهنگ سیاسی را همچنین می‌توان در نوشته‌های جامعه‌شناختی و مردم‌شناختی کسانی مانند «ساموئل بوراندر»، «آدام اولام»، «روت بندیکت»، «مارگارت مید»، «آبرام کاردینر»، «الف لیتتون» و... که در زمینه فرهنگ و شخصیت کار کرده‌اند دنبال کرد (ابوطالبی، 1384: 11).

صاحب‌نظران و محققان تاکنون گونه‌های متنوعی از فرهنگ سیاسی ارایه نموده‌اند. به‌عنوان مثال می‌توان به گونه‌های فرهنگ سیاسی تعریف شده توسط «گابریل آلموند» (محدود، تبعی، مشارکتی)، «والتر روزنهام» (مدنی، غیردینی، ایدئولوژیک، همگن، چندپاره)، «دانیل الازار» (فردگرا، اخلاق‌گرا، سنتی)، «محمود سریع‌القلم» (قبیله‌ای و عشیره‌ای)، «سمیح فارسون و مهرداد مشایخی» (اسلام‌گرا، آزادیخواه و جامعه‌گرا) اشاره کرد.

نکته‌ای که باید متذکر شد آن است که برای طبقه‌بندی فرهنگ سیاسی باید به مجموعه شرایط محیطی و نظام سیاسی نیز توجه کرد. ترکیب شرایط مختلف، فرهنگ‌های سیاسی متفاوتی را درست می‌کند به همین دلیل، پژوهشگران، فرهنگ سیاسی را به صورت‌های مختلف طبقه‌بندی کرده‌اند.

1. Routine

2. Political Culture

3. Almond

آلموند و وربا طی دو سال (1960 – 1959) از راه مصاحبه با حدود 5 هزار نفر در 5 کشور «انگلستان، ایالات متحده آمریکا، آلمان، ایتالیا و مکزیک» کوشیدند ایستارهای سیاسی ملی را از راه سنجش سه متغیر مهم اندازه‌گیری کنند: مردم فکر می‌کنند حکومت چه تأثیری در زندگی آن‌ها دارد، مردم نسبت به حکومت چه تکلیفی احساس می‌کنند، مردم از حکومت چه انتظاری دارند. از نظر دو پژوهشگر در کتاب «فرهنگ مدنی»^۱، سه نوع فرهنگ سیاسی برآمده از این متغیرها

۱. «فرهنگ سیاسی محدود»^۲؛ ۲. «فرهنگ سیاسی تبعه»^۳؛ ۳. «فرهنگ سیاسی مشارکت»^۴ هستند. فرهنگ سیاسی، برخاسته از فرهنگ یک جامعه است که در فرآیند اجتماعی شدن، بازتولید می‌شود یا امکان تغییر پیدا می‌کند. فرهنگ سیاسی، دربرگیرنده طیف وسیعی از خصائل بشری است که رنگی سیاسی به خود گرفته است. این خصائل که اجزای تشکیل‌دهنده فرهنگ سیاسی به حساب می‌آیند، عبارت‌اند از: تلقیات، عقاید، احساسات و عواطف، ارزش‌ها، جهت‌گیری‌ها و بالاخره رفتارها در یک جامعه سیاسی. این مفهوم عام از دیدگاه‌های مختلف مورد توجه قرار گرفته است که در زیر به پاره‌ای از آن‌ها اشاره می‌شود.

فرهنگ سیاسی از نظر آلموند

در نگاه آلموند، فرهنگ سیاسی مجموعه‌ای از منش‌ها، اعتقادات و احساسات در درون یک ملت نسبت به سیاست در زمانی مشخص است. این فرهنگ سیاسی توسط تاریخ آن ملت و از طریق فرآیندهای اجتماعی، اقتصادی و عمل سیاسی مداوم شکل می‌گیرد. آن الگوهای منشی که در تجربه گذشته شکل گرفته‌اند، تأثیر اجبارکننده پراهمیتی بر رفتار سیاسی آینده دارد. فرهنگ سیاسی بر رفتار افراد در ایفای نقش سیاسی، بر محتوای تقاضای سیاسی آن‌ها و واکنش آن‌ها نسبت به قوانین تأثیر می‌گذارد» (نادمی، 1390: 15).

آلموند در ارزیابی سطح فرهنگ سیاسی جامعه معین، چهار ضابطه را یادآور شده است:

1- فرد چه شناختی در مورد ملت، نظام سیاسی به مفهوم کلی آن و چه شناختی از تاریخ آن، اندازه، موقعیت، قدرت، خصوصیات «قانون اساسی» و مانند آن دارد؟ احساساتش نسبت به نظم اجتماعی چیست؟

2- از ساخت‌ها و نقش‌های نخبگان سیاسی مختلف و خط مشی‌های سیاسی پیشنهادی که در جریان رو به بالای خط مشی سازی وجود دارد، چه شناختی دارد؟ احساسات و عقایدش در مورد این ساخت‌ها، رهبران و خط مشی‌های سیاسی پیشنهادی چیست؟

3- درباره جریان رو به پایین اجرای خط مشی، ساخت‌ها، افراد و تصمیمات مربوط به این روندها چه شناختی دارد؟ احساسات و عقایدش درباره آن‌ها چیست؟

1. The Civic Culture

2. Parochial

3. Subjective

4. Participation

□ فصلنامه علمی پژوهش های انقلاب اسلامی، س 10، تابستان 1400، ش 37

4- چگونه خود را به عنوان عضوی از نظام سیاسی تصور می‌کند؟ در مورد حقوق، قدرت ها، تعهدات و استراتژی‌های مربوط به دسترسی به نقطه نفوذ چه شناختی دارد؟ و درباره قابلیت‌هایش چگونه فکر می‌کند؟ (عابدی اردکانی، 1393: 143).

بنابراین، اصطلاح «فرهنگ سیاسی» به موضع گیریهایی خاص سیاسی اشاره می‌کند، گرایش‌ها نسبت به نظام سیاسی و قسمتهای مختلف آن و گرایش‌ها نسبت به نقش خویش در نظام. ما از فرهنگ سیاسی صحبت می‌کنیم، همان گونه که می‌توانیم از فرهنگ اقتصادی، یا فرهنگ مذهبی سخن بگوییم و آن عبارت است از مجموعه‌ای از موضع‌گیری‌ها نسبت به اهداف خاص و روند اجتماعی و غیره، زمانی که ما از فرهنگ سیاسی یک جامعه صحبت می‌کنیم، به نظام سیاسی‌ای اشاره می‌کنیم که در شناخت‌ها، احساسات و ارزیابی مردمش درونی شده است و مردم آن را استنباط کرده، در آن قرار می‌گیرند، چنان‌که ایشان در نقش‌های غیرسیاسی و نظام‌های اجتماعی، اجتماعی شده‌اند» (رزاقی، 1375).

آلموند بر این اساس سه مدل از فرهنگ سیاسی ارائه می‌کند:

1- فرهنگ سیاسی جوامعی که افرادش در محدوده مناسبات سنتی تابع تصمیم‌گیری‌های سران و رهبران هستند.

2- فرهنگ سیاسی جوامعی که افرادش تا آن حد مشارکت داده می‌شوند که در معرض سیاست‌گذاری قرار می‌گیرند.

3- فرهنگ سیاسی جوامعی که افرادش مشارکت فعال دارند، تا آنجا که حتی بر سیاست‌گذاری‌ها اثر می‌گذارند.

آلموند براساس هر یک از این مدل‌ها و یا تلفیقی از آن‌ها به تحلیل جایگاه جوامع انسانی و این موضوع که تا چه حد یک جامعه دارای فرهنگ سیاسی مدنی است، پرداخته است (نادمی، 1390: 15-16).

آلموند با بیان اینکه در مقایسه نظام‌های موجود بررسی نهادهای حقوقی چندان نتیجه‌ای نمی‌دهد، می‌کوشد برای مقایسه روش شناختی نظام‌های سیاسی با کمک از جامعه‌شناسی و مردم‌شناسی طرحی ارائه دهد. او تأکید می‌کند که نظام‌های اصلی سیاسی را «که در جهان فعلی وجود دارند می‌توان بر حسب رشته‌ای پیونددهنده دسته‌بندی کرد». از این لحاظ، رویکرد فرهنگ‌سیاسی از رویکرد نهادهای حقوقی در این معنا تفاوت دارد که رویکرد نهادهای حقوقی بر ساختار حقوقی نهادهای سیاسی و روند تصمیم‌گیری مطابق با قانون اساسی تأکید دارد، در حالی که رویکرد فرهنگ‌سیاسی گامی پیشتر نهاده و بر فراسوی نهادهای رسمی سازمان سیاسی تأکید می‌کند. آلموند می‌گوید: «باید نقش پیوندهای خانوادگی، نقش توده‌ها، انتخاب‌کنندگان، گروه‌بندی‌های سببی و پایدار و همه کانون‌های قدرت و نفوذ در روند سیاسی و... به حساب آورده شود» (عالم، 1374: 1528).

فرهنگ سیاسی از نظر سیدنی وربا

«سیدنی وربا»^۱ از محققین و پیشگامان حوزه مطالعات فرهنگ سیاسی در بحث از فرهنگ‌سیاسی و رابطه آن با کنش و رفتار سیاسی، فرهنگ‌سیاسی را «نظام باورهای تجربه‌پذیر، نهادها و ارزش‌هایی می‌داند که پایه و مبنای کنش سیاسی است». وی به تبع آلموند بر این عقیده است که فرهنگ‌سیاسی می‌خواهد بین تجزیه و تحلیل خرد(جنبه‌های روانشناختی رفتارسیاسی فرد) و تجزیه و تحلیل کلان(جامعه‌شناسی سیاسی) پل بزند(هنری لطیف‌پور، 1380: 26).

وربا می‌گوید: «فرهنگ سیاسی ماهیتاً شامل نظامی از باورهای تجربی، نشانه‌های بیانی و عاطفی و ارزش‌ها است که شرایطی را که عمل سیاسی در آن رخ می‌دهد، مشخص می‌کند»(عابدی اردکانی، 1393: 143).

سیدنی وربا فرهنگ‌سیاسی را چنین مفهوم‌بندی می‌کند: «فرهنگ‌سیاسی عبارت است از نظام باورهای تجربه‌پذیر، نمادها و ارزش‌هایی که پایه کنش سیاسی است(رزاقی، 1375). او می‌گوید که فرهنگ‌سیاسی می‌خواهد بین تجزیه و تحلیل فرد یعنی جنبه‌های روانشناختی رفتار سیاسی فرد و تجزیه و تحلیل کلان یعنی جامعه‌شناسی سیاسی پل بزند. فرهنگ سیاسی می‌کوشد تجزیه و تحلیل رفتاری را در بررسی مفهوم‌های مهم سیاسی مثل ایدئولوژی سیاسی، حاکمیت، مشروعیت، ملیت و حکومت به کار گیرد.

زمانی که ما از فرهنگ‌سیاسی صحبت می‌کنیم، وارد ذهن افراد شده‌ایم و با استفاده از ابزارهای روان‌کاوانه به بررسی دلایل جهت‌گیری و رفتارهای سیاسی آن‌ها می‌پردازیم، و با استفاده از روانشناسی سیاسی درمی‌یابیم که چگونه عقاید و رفتارهای سیاسی فرد شکل می‌گیرند. فرهنگ‌سیاسی محیطی روانی است که تضادهای سیاسی در آن هدایت می‌شوند و سیاست‌های عمومی در آن اتخاذ می‌گردند. در محیط ذهنی- روانی مزبور مجموعه وسیعی از راه‌های تفکر و شیوه‌های اندیشه فرد درباره جلوه‌ها و مصداق‌های سیاست شکل می‌گیرند. مهم‌ترین عملی را که در این محیط می‌توانیم صورت دهیم تبیین الگوهایی است که سبب جهت‌گیری فرد نسبت به عینیت‌ها و واقعیات سیاسی- اجتماعی و پدیده‌های مختلف آن می‌شوند. به این ترتیب مهم‌ترین دستاورد تعریف فرهنگ‌سیاسی این مدعاست که احتمالاً جهت‌گیری‌ها و رفتارهای سیاسی فرد رابطه‌ای علت و معلولی با ارزش‌ها و سمبل‌های او دارند(نظری، علم و آل غفور، 1392: 77؛ و امینی و خسروی، 1389: 130).

فرهنگ سیاسی از نظر لوسین پای

«لوسین پای»^۲ معتقد است فرهنگ‌سیاسی مجموعه نگرش‌ها، اعتقادات و احساساتی است که به روند سیاسی سامان می‌دهد و اصول و قواعد تعیین‌کننده حاکم بر رفتار نظام سیاسی را مشخص می‌کند(عابدی اردکانی، 1393: 143).

1. Verba

2. Pye

□ فصلنامه علمی پژوهش های انقلاب اسلامی، س 10، تابستان 1400، ش 37

به گفته لوسین پای: «نظریه فرهنگ سیاسی در پاسخ به نیاز پر کردن فاصله رو به رشد در رویکردی رفتاری در علم سیاست میان سطح تحلیل خرد مبتنی بر تفسیرهای روان شناختی از رفتار سیاسی فرد و سطح تحلیل کلان مبتنی بر متغیرهایی که در جامعه‌شناسی سیاسی عمومیت دارد، به وجود آمد» (نادمی، 1390: 14)، او اضافه می‌کند که «مفهوم فرهنگ سیاسی بر این فرض استوار است که منش‌ها، احساسات و ادراکاتی که از رفتار سیاسی در یک جامعه خبر می‌دهند یا بر آن حاکم‌اند، تنها انباشته‌هایی اتفاقی نیستند، بلکه الگوهای منسجمی را بازنمایی می‌کنند که به تناسب کنار هم می‌آیند و به طور متقابل یکدیگر را تقویت می‌کنند. در هر جماعت مشخص یک فرهنگ سیاسی محدود و متمایزی وجود دارد که به فرایند سیاسی معنا، قابلیت پیش‌بینی و شکل می‌بخشد. هر نسلی باید سیاست خود را از نسل پیشین دریافت کند، هر کدام باید در برابر آن فرایند واکنش نشان دهد تا سیاست خود را دریابد و کل فرایند باید از قوانینی پیروی کند که بر توسعه شخصیت فرد و فرهنگ عمومی جامعه حاکم است. در هر نظام سیاسی قلمرو ذهنی قاعده‌مندی برای سیاست وجود دارد که به جامعه سیاسی معنا، به نهادها نظم و به عمل فرد موضوعیت اجتماعی می‌بخشد. برای فرد، فرهنگ سیاسی خط‌مشی کنترل‌کننده‌ای را برای رفتار سیاسی مؤثر و ملاحظاتی که انسجام را در عمل کردن نهادها و سازمان‌ها تضمین می‌کنند، فراهم می‌کند» (نادمی، 1390: 14).

لوسین پای می‌گوید رفتار سیاسی در قریحه بومی یک ملت ریشه دارد و چنان سنتی را می‌سازد که در برابر نیروهای اقتصادی زندگی جدید که می‌خواهد همه چیز را با خود همسو کند به سختی ایستادگی می‌کند. مفهوم‌هایی مثل دولت، قدرت، حاکمیت و... مفهوم‌های بسیار انتزاعی هستند و از جایی به جای دیگر و از زمانی به زمان دیگر بسیار تغییر می‌کنند. وی «فرهنگ سیاسی» را مجموعه ایستارها، اعتقادات و احساساتی می‌داند که به روند سیاسی معنی می‌دهد و فرضیه‌ها و قواعد تعیین‌کننده حاکم بر رفتار سیاسی را مشخص می‌کند (رزاقی، 1375).

فرهنگ سیاسی از نظر سریع القلم

از نگاه سریع القلم «نظام‌های سیاسی در ایران تا آغاز سلسله پهلوی، ریشه عشیره‌ای داشته‌اند، فرهنگ عمومی و فرهنگ سیاسی و فرهنگ اجتماعی ایران تحت تاثیر آن بوده است» (سریع‌القلم، 1377: 34).

سریع القلم با استناد به تعریف «سیدنی‌وربا» مبانی فرهنگ سیاسی عشیره‌ای را چنین مطرح می‌کند:

1- تلقی از سیاست: زور، توان نظامی، غارت، تجاوز، سرکوب، بی‌اعتمادی و اتکا به خویشاوندان
2- تلقی از کشور: مجموعه‌ای از عشایر با یکدیگر برای کسب قدرت، امنیت و ثروت رقابت می‌کنند و دولت مرکزی به تناسب شرایط برای کل قلمرو کشور از عشایر استفاده می‌کند. دولت مرکزی عادل و قانونی نیست.

3- روش کسب قدرت: زور، تملق، نشان دادن اهلیت در درون عشیره و فرو خوردن آراء واقعی فرد به واسطه حاکمیت دیوان سالاری، نظام کلانتری، خانی و ریش سفیدی.

4- تلقی مجموعه‌های خارج از عشیره: بیگانه اگر قدرت یابد، مرا و ما را از بین خواهد برد.

5- تلقی از حکومت مرکزی: فاسد، زورگو و دزد.

- 6- روش حل اختلاف با دیگران: سرکوب، یورش نظامی و غارت.
  - 7- هویت سیاسی و اجتماعی: فامیلی، ایلی و خویشاوندی.
  - 8- مبنای اعتماد: فامیلی، ایلی و خویشاوندی.
  - 9- تلقی از اقتدار حکومت مرکزی: ترس، تائید ظاهری، تکذیب باطنی، ناشایسته و مبتنی بر بی‌عدالتی و زور.
  - 10- تلقی از مشروعیت حکومت مرکزی: مبتنی بر ایجاد وحشت و دزدی و اخاذی.
  - 11- تمایلات فرهنگ سیاسی حکومت مرکزی: سرکوب، اخاذی، ایجاد وحشت، مالیات‌های سنگین و تبعید.
  - 12- روش برتری بر دیگران: غارت، زور، سرکوب و تجاوز.
  - 13- روش کسب کارآمدی سیاسی: افزایش پول و ثروت، سرزمین قابل احاطه و ایجاد رعب و وحشت.
  - 14- قواعد بازی سیاسی: هماهنگی در سرکوب دیگران، آمادگی دائمی برای حمله و تجاوز به دیگران برای حفظ خود.
  - 15- مبنای اعتماد خارج از عشیره: هماهنگی در سرکوب، اهلیت محتمل و تقرب به قدرت.
  - 16- روش تصمیم‌گیری: دیوان‌سالاری، ریش سفیدی و سن (سریع‌القلم، 1392: 73-71).
- سریع‌القلم در سطح بندی فرهنگ سیاسی آن را به سه سطح تقسیم و مورد بررسی قرار داده است:
- 1- سطح فرد: احساسی و هیجانی بودن فرد، غرور کاذب، کم فکر کردن، گوش نکردن به دیگران، کم حوصلگی در تحلیل و شناخت، منفی بافی، تفاوت قابل توجه میان ظاهر و باطن، فرصت‌های بسیار محدود برای رشد فرد.
  - 2- سطح ماهیت روابط میان شهروندان: ضعف در حاکمیت شایسته سالاری، احترام فائل نبودن واقعی برای دیگران، نگاه ابزاری به دیگران، ضعف در پیگیری اهداف جمعی، آشنا نبودن با قواعد رقابت، نپذیرفتن تفاوت‌های یکدیگر، ظرفیت فهم منافع و خواسته‌های دیگران، اولویت خواسته‌های فردی بر خواسته‌های جمعی، بی‌اعتمادی و استفاده از روش تخریب دیگران
  - 3- سطح ساختارها: فرهنگ عمومی غیر عقلایی، دولتی بودن نظام اقتصادی، بی‌ثباتی نظام اجتماعی (سریع‌القلم، 1392: 166-165).

فرهنگ سیاسی از نظر حضرت آیت‌الله سیدعلی خامنه‌ای (مدظله العالی)

در میان اندیشمندان اسلامی می‌توان با الهام از سخنان حضرت آیت‌الله سیدعلی خامنه‌ای (مدظله العالی)، فرهنگ سیاسی را «مجموعه دستاوردهای ذهنی نسبتاً پایدار و تجلی عینی آن‌ها در حوزه سیاست» تعریف کرد که در عقاید، ارزش‌ها، ادبیات، اخلاق، دانش، سنت‌ها، آداب، هنر، احساسات و گرایش‌های سیاسی یک فرد، گروه و یا ملت ریشه دارد (مظفری، 1385: 71).

آیت‌الله خامنه‌ای (مدظله العالی) در موارد متعددی از فرهنگ سیاسی سخن گفته‌اند، اهمیت فرهنگ سیاسی، انواع فرهنگ سیاسی، ویژگی‌های فرهنگ سیاسی مختلف، تفاوت فرهنگ سیاسی اسلامی با فرهنگ سیاسی استبدادی و غربی، و نقش انقلاب اسلامی در فرهنگ سیاسی ایران و مسلمانان از مباحث ایشان است که از آن جمله می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

□ فصلنامه علمی پژوهش های انقلاب اسلامی، س 10، تابستان 1400، ش 37

«ادب زمامداران، اخلاق زمامداری در کشور ما، یکی از مسائل فرهنگ سیاسی این است»، در جای دیگر سلطه فرهنگی را به عنوان مساله فرهنگ سیاسی طرح می کنند و درباره فرهنگ سیاسی امروز جهان می فرمایند: «فرهنگ سیاسی امروز عالم، فرهنگ قدرت گرایی و قدرت طلبی است»، همچنین از ولایت، کرامت بخشی به مردم، مردم سالاری دینی، نفی حاکمیت زور و سلطه، آزادی و آزادگی به عنوان مبانی فرهنگ سیاسی در نظام جمهوری اسلامی ایران یاد می کنند (مظفری، 1385: 71).

آیت الله خامنه ای (مدظله العالی)، ویژگی های فرهنگ سیاسی مثبت و مطلوب را، «ایمان به خدا، خضوع در مقابل حق، حق شناسی، ادب حاکمان و اخلاق زمامداران، استقلال، نه شرقی و نه غربی بودن، حاکمیت پرهیزکاران، ولایت محوری، مردم سالاری دینی، کرامت بخشی به مردم، عدالت و آزادی، احیای ارزش ها، اصول گرایی و آرمان خواهی، اعتماد به نفس، وجدان کاری، قانون گرایی، مسئولیت پذیری، پاسخ گوئی، امانت داری و نظارت و فرصت شناسی» و از سوی دیگر ویژگی های فرهنگ سیاسی منفی را «قدرت طلبی، قدرت گرایی، حزب بازی، شخصیت سازی کاذب، سلطه طلبی، بی اعتنائی به مردم، امتیاز طلبی طبقه حاکم، پذیرش نظام جهانی سلطه، حاکمیت زور و اقتدار، اسارت و عبودیت انسان ها، استبداد و انحصار طلبی، بی اعتنائی به شخصیت زن، فساد سیاسی، مادی گرایی و نفی معنویت، دشمنی با ارزش ها و فضائل انسانی، جدایی دین و اخلاق و معنویت از سیاست» می داند (مظفری، 1385: 72-71).

وی در یک نگاه جامع و گسترده، انواع فرهنگ های سیاسی موثر در تاریخ گذشته ایران تا امروز را در دو فرهنگ «شاهنشاهی» و «فرهنگ غربی» مورد توجه قرار داده، و با نقد و بررسی ابعاد آن ها حقانیت فرهنگ سیاسی اسلام را اثبات می کند (مظفری، 1385: 78-77).

مروری بر پیشینه تحقیقات داخلی:

با مروری بر بیش از 140 تحقیق انجام شده در حوزه فرهنگ سیاسی (بدون توجه به استخراج شاخص های فرهنگ سیاسی، فقط به دلیل ذکر کلمه فرهنگ سیاسی) تحقیقی که به وضوح به احصاء و تبیین شاخص های فرهنگ سیاسی نظام جمهوری اسلامی ایران، توجه نماید وجود نداشت. از این رو محقق جهت جمع آوری شاخص های موجود فرهنگ سیاسی ایران به صورت فراتحلیل با مرور بر بیش از 140 مقاله و پایان نامه مرتبط به استخراج شاخص های فرهنگ سیاسی جمهوری اسلامی ایران مبادرت نمود. علی رغم این امر، پایان نامه ها و تحقیقات نسبتاً مرتبط در زیر مطرح می شوند. از جمله این تحقیقات می توان به موارد زیر اشاره کرد:

خلیلی (1396)، در پژوهش خود با عنوان "نقش و جایگاه فرهنگ‌سیاسی در فرآیند سیاست‌گذاری جمهوری اسلامی ایران"، وی با استفاده از رویکرد نظری سازه‌انگاری از آن جهت که در سطح واحد بر تاثیر منابع داخلی بر سیاست خارجی تاکید دارد و می‌تواند بر تبیین موضوع مناسب‌ترین روش باشد، معتقد است برای درک و فهم سیاست‌های کلان سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران باید به فرهنگ‌سیاسی ایرانیان رجوع کرد. وی از میان عناصر متعدد فرهنگ‌سیاسی، سه عنصر 1- تاریخ؛ 2- دین؛ 3- موقعیت جغرافیایی، با ادغام در منابع هویتی ایرانیان را بیشترین عوامل تاثیرگذار بر سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران می‌داند که پیامدهای مهمی داشته است. نهایتاً به این یافته می‌رسد که بیگانه‌هراسی و مظلوم‌نمایی، دو مولفه اصلی در شکل‌دادن به فرآیند سیاست‌گذاری خارجی جمهوری اسلامی پس از انقلاب اسلامی بوده است (خلیلی، 1396).

کلیچ و حقیقی (1398)، در پژوهشی با عنوان "نقش فرهنگ‌سیاسی نخبگان اجرایی با رویکرد توسعه محوری در جمهوری اسلامی ایران"، با استفاده از روش توصیفی پیمایشی و مصاحبه‌های نیمه عمیق با جامعه آماری 100 نفر از میان صاحب‌نظران، ضمن بررسی ابعاد توسعه در جمهوری اسلامی ایران، و براساس نظر و مدل «اینکلهپارت»، در سه بُعد 1- ارزش‌ها؛ 2- دیدگاه‌ها؛ و 3- معلومات و همچنین عناصر و شناسه‌های آن‌ها به این یافته رسیدند که فرهنگ‌سیاسی نخبگان اجرایی در توسعه نیافتگی دولت‌های ایران در پس از انقلاب موثر بوده است (کلیچ و حقیقی، 1398).

- جهانگیری و محمدی (1397)، در پژوهشی با عنوان "بررسی رابطه بین شجاعت اجتماعی و فرهنگ‌سیاسی"، با استفاده از روش کمی و پیمایشی از میان 400 دانشجوی شاغل به تحصیل دانشگاه شیراز، ضمن بررسی انواع شجاعت (فیزیکی، اخلاقی و روانی) و ارائه مفهومی از شجاعت اجتماعی، و با استفاده از نظریه فرهنگ‌سیاسی آلموند و وربا که شامل فرهنگ‌سیاسی (مشارکتی، تبعی و محدود) به این نتایج دست یافتند که بیش از 58 درصد جامعه آماری فرهنگ‌سیاسی تبعی دارند و ویژگی‌های فردی، جنسیتی و محل سکونت در نوع فرهنگ‌سیاسی آنان موثر بوده است. یافته اصلی پژوهش هم‌مؤید این مسئله است که فرهنگ‌سیاسی متأثر از شجاعت اجتماعی در مشارکتی بودن فرهنگ‌سیاسی موثر است (جهانگیری و محمدی، 1397).

روش پژوهش:

روش پژوهش در این تحقیق روش کمی می‌باشد که نوعی روش ترکیبی است. در بعد انتخاب هدفمند و غیراحتمالی نمونه‌های آماری، روش کیفی است؛ ولی در بعد تحلیل عاملی ساختاری، محقق به صورت کمی به بررسی و مقایسه شاخص‌ها پرداخته است.

□ فصلنامه علمی پژوهش های انقلاب اسلامی، س 10، تابستان 1400، ش 37

روش کیو ضمن برخورداری از ویژگی‌های روش کیفی، از رویکرد کمی نیز برخوردار است و از آمار بیشترین بهره را می‌برد. در این روش گویه‌های بررسی شده، بر روی کارتهایی که به کارتهای کیو موسوم هستند، نوشته یا چاپ می‌شوند و در اختیار پاسخگویان قرار می‌گیرند و به ترتیبی که پژوهشگر تعیین می‌کند، بر روی کارتهای مقیاس لیکرت توزیع می‌شوند، به صورتی که توزیع فراوانی‌ها «شبه نرمال» باشد. بنابراین روش کیو یک روش تحقیق مورد استفاده برای مطالعه ذهنیت افراد است و این که چگونه افراد در مورد یک مقوله فکر می‌کنند مورد استفاده قرار گرفته است. با این توضیح محقق قصد دارد ذهنیت متخصصین و صاحب نظران را در خصوص شاخص‌های تشکیل دهنده فرهنگ سیاسی در کشور مورد بررسی قرار دهد (خوشگویان فرد، 1386: 14).

در این روش اطلاعات و مفاهیم مستخرج از کتب، مقالات و اسناد در حوزه فرهنگ‌سیاسی در اختیار سیاست‌گذاران، قانون‌گذاران، مسئولان و کارگزاران اجرایی مرتبط و کاملاً متخصص قرار داده می‌شود و سئوالات بصورت نیمه باز و ارائه پیشنهاد خواهد بود تا برای آن‌ها معنا و تفسیری بیاورد تا ذهنیت آن‌ها شناسایی و اطلاعات مبهم و پنهانی که در ورای این اطلاعات آشکار نهفته است کشف شود و تنوع دیدگاه‌های ذهنی در مورد فرهنگ‌سیاسی را توصیف نماید و با مرتب سازی نمونه توسط مشارکت کننده بیشتر با ابزار سنجش درگیر و نهایتاً خود ذهنیت اندازه‌گیری شود.

فرضیه تحقیق:

طبیعی است که پژوهش کیو برای هر موضوعی مناسب نخواهد بود و موضوعی که درباره آن دیدگاه‌های متفاوتی وجود داشته و شناخت این دیدگاه‌ها برای پژوهشگر مهم است، انتخاب می‌شود (دانایی فرد، حسینی و شیخها، 1392: 37). طرح و بررسی فرضیه در مطالعه کیو مانند مطالعات کمی مطرح نیست، زیرا فرضیه برآمده از اعتقاد پژوهشگر یا یک نظریه است و در واقع چیزی است که او «انتظار» دارد رد یا قبول شود، در حالی که مطالعه کیو، مبتنی بر ذهنیت و عقاید افراد و به نوعی اکتشافی است (خوشگویان فرد، 1386: 28-29). لذا در این پژوهش به نگرش متخصصین و صاحب نظران در خصوص ابعاد، مولفه‌ها و شاخص‌های فرهنگ‌سیاسی نظام جمهوری اسلامی ایران پرداخته شده است. برای گردآوری فضای گفتمان در این تحقیق، ابتدا به مطالعه کتب، پایان‌نامه‌ها، مقالات، سایت‌ها، پرداخته شد و در مرحله بعدی با تعدادی از خبرگان این موضوع به عنوان متخصصین و صاحب نظران آگاه در این حوزه مصاحبه و دیدگاه‌های آن‌ها در این خصوص دریافت شد (پیوست شماره یک و دو).

تعیین اندازه نمونه، جامعه و نمونه آماری و روش نمونه گیری

نکته قابل توجه در پژوهش به روش کیو این است که برخلاف سایر پژوهش‌های آماری، جامعه نمونه در این روش مشارکت‌کنندگان نیستند بلکه گزینه‌های مجموعه کیو جامعه نمونه را تشکیل می‌دهند. در این روش هر مشارکت‌کننده در حکم یک متغیر ظاهر می‌شوند. از این رو در روش کیو، مشارکت‌کنندگان، آگاهانه و از بین افراد گوناگون فضای گفتمان با تحصیلات، شغل و تجربه متفاوت که انتظار می‌رود ذهنیت‌های متنوع‌تری داشته باشند، به عنوان «نمونه‌گیری هدفمند»، انتخاب می‌شوند (دانایی فرد، حسینی و شیخه، 1392: 62-59).

بر خلاف روش‌های کمی معمول که در آن‌ها تعداد کمی سؤال از تعداد زیادی پاسخگو پرسیده می‌شود؛ در مطالعه کیو، تعداد زیادی سؤال از تعداد کمی پاسخگو پرسیده می‌شود. به این ترتیب مطالعات کمی بیش از همه بر توزیع‌ها تاکید دارند ولی مطالعات کیو بر سؤال‌ها (خوشگویان فرد، 1386: 29-28).

در این پژوهش، محقق پس از انجام 54 مصاحبه با افراد صاحب‌نظر و متخصصین به اشباع نظری رسیده است.

صاحب‌نظران انتخابی این تحقیق کاملاً در مبحث فرهنگ سیاسی مسلط بوده و در این خصوص از دانش کافی بهره‌مند بودند.

در این تحقیق به دلیل وجود قضاوت‌های نگرش و دسته‌بندی‌های جناحی و سیاسی مختلف، اشباع و اجماع نظر با 54 نفر از صاحب‌نظران محقق گردیده است. و جامعه آماری، 54 نفر از اساتید در دانشگاه‌های دولتی و سراسری تهران و البرز، از دانشگاه‌های (امام حسین (ع)، تهران، شهید بهشتی، علامه طباطبایی، تربیت مدرس، پیام نور و دانشگاه‌های آزاد واحد علوم تحقیقات، واحد تهران مرکز، واحد تهران جنوب، واحد کرج، واحد رودهن) انتخاب شده است. دوره زمانی تحقیق حاضر نیز از مرداد 1393 تا دی ماه 1394 به طول انجامیده است.

تعداد عبارات

پرسش اساسی در انتخاب نمونه کیو به تعداد عبارات مربوط است، و بر اساس معیارهای «معرف بودن نمونه کیو؛ شرایط مشارکت‌کنندگان؛ طول و پیچیدگی عبارات؛ استفاده از عبارات متفاوت؛ و استفاده از عبارات مانوس، عبارتهایی از فضای گفتمان انتخاب می‌شوند (خوشگویان فرد، 1386: 41-40).

هرچند به طور قطع نمی‌توان گفت که تعداد گزینه‌ها برای حصول بهترین نتیجه چند عدد است، اما به طور کلی می‌توان گفت تعداد استاندارد گزینه‌ها، در حدود 40 الی 80 عدد است (دانایی فرد و حسینی، 1392: 55).

«مک‌کئون و توماس» تعدادی بین 30 تا 100 عبارت را برای نمونه کیو پیشنهاد کرده‌اند، «کرلینجر»، تعدادی بین 60 تا 90 عبارت، و «دانر»¹ تعداد مناسب عبارات برای آنکه یافته‌ها دارای اعتبار آماری باشند، را بین 20 تا 60 عبارت می‌داند (خوشگویان فرد، 1386: 42-41).

¹. Donner

□ فصلنامه علمی پژوهش های انقلاب اسلامی، س 10، تابستان 1400، ش 37

در پژوهش حاضر در ابتدا برای تعیین الگوی ابعاد، مولفه‌ها و شاخص‌های مصاحبه عمیق از 54 نفر از متخصصین مرتبط به عمل آمد، و با توجه به فاز اول و دوم تحقیق بالغ بر 450 گزاره یا عبارت به دست آمده است. با ویرایش، جمع‌بندی و طبقه‌بندی عبارتها از مصاحبه‌ها و مقالات، 73 عبارت در قالب 6 مؤلفه و 3 بعد به دست آمده که برای کارت کیو انتخاب شده است. در این تحقیق کارتهای کیو به روش پرسش‌نامه کنار یکدیگر قرار گرفته شده است.

ابزار جمع‌آوری اطلاعات

در این تحقیق طبق اصول مطرح شده در روش کیو، مصاحبه‌ها به روش «تحلیل تم^۱» انجام شد، به طور ایده‌آل در مصاحبه با استفاده از تحلیل تم و مضامین، به جمع‌آوری اطلاعات تا زمانی ادامه داده شد که به «نقطه اشباع^۲» رسیده شود. به نحوی که داده‌های جدید جمع‌آوری شده با داده‌هایی که قبلاً جمع‌آوری شده بودند تفاوتی نداشته باشند.

در این پژوهش از مصاحبه عمیق و پرسشنامه (به صورت کارت کیو) استفاده شده است. در این پژوهش ابزار گردآوری اطلاعات تهیه پرسش‌نامه محقق ساخته بوده است، که بر اساس مطالعه کتابخانه ای و مصاحبه‌های صورت گرفته این پرسش‌نامه با 6 سؤال به همراه 73 گویه تنظیم شده است و 54 نفر از متخصصین و صاحب‌نظران به این پرسش‌نامه پاسخ داده‌اند (پیوست شماره سه).

گزاره‌ها	کاملاً موافقم	کمی موافقم	موافقم	بی نظر	مخالفم	کمی مخالفم	کاملاً مخالفم
	3	2	1	0	-1	-2	-3

روایی و پایایی در روش کیو

بررسی «روایی^۳» هنگامی مطرح است که یک سازه یعنی خصوصیتی «پنهان^۴» مورد سنجش قرار می‌گیرد، زیرا در چنین حالتی پژوهشگر با این پرسش روبه روست که آیا مقیاس ساخته شده واقعاً همان چیزی را اندازه می‌گیرد که برای سنجش آن ساخته شده است؟ این در حالی است که مطالعه کیو در پی سنجش هیچ سازه‌ای نیست. آنچه می‌تواند درباره مطالعه کیو مطرح شود، جامعیت عبارات نمونه کیو است. به عبارت دیگر، پژوهشگر باید از خود بپرسد آیا عبارات گردآوری شده از چنان جامعیت و وسعتی برخوردار هستند که بتوانند ذهنیت‌های مختلف را نمایان کنند. از این نظر «روایی محتوا^۵» بر اساس رتبه‌ای که مشارکت‌کنندگان به عبارات می‌دهند و عبارات مجاور آن قابل بررسی است. به عبارت دیگر، انتظار می‌رود بین محتوای عباراتی که یا بر روی درجه یکسانی از طیف یا بر روی درجه‌های مجاور قرار دارند، تناسبی وجود داشته باشد (خوشگویان فرد، 1386: 60).

1. Theme Analysis
2. Saturation
3. Validity
4. Latent
5. Content Validity

همچنین، «روایی‌صوری^۱» با بررسی میزان رضایت مشارکت‌کنندگان نسبت به ظرفیت و قابلیت عبارات برای نشان دادن ذهنیت آنان امکان‌پذیر است؛ یعنی آیا عبارات موجود به ابعاد مختلف موضوع تحت بررسی پرداخته‌اند تا آن‌ها بتوانند از طریق مرتب‌سازی ذهنیت خود را بیان کنند (خوشگویان‌فرد، 1386: 60).

در این پژوهش نیز برای تعیین روایی پرسشنامه، از روایی محتوایی استفاده گردیده است. بدین صورت که پرسش‌نامه تهیه شده بین 20 نفر از افراد متخصص و صاحب نظر توزیع شده است و از نظر صوری و محتوایی مورد تأیید قرار گرفته است.

برای مرتب‌سازی کیو، «پایایی^۲» نیز قابل طرح است یعنی می‌توان پرسید که آیا یک مشارکت‌کننده یک دسته کارت را با دستورالعمل یکسان در تکرارهای مختلف به یک شکل مرتب می‌کند؟ باید توجه داشت که بر حسب موضوع مطالعه کیو، درجات طیف و تعداد کارت‌ها می‌توان انتظار داشت که تکرار مرتب‌سازی، منجر به نتیجه کاملاً یکسان نشود. با وجود این، دنیس (1988) برپایایی بالای داده‌های کیو تأکید دارد و «براون^۳» (1996) معتقد است تکرار مرتب‌سازی تا 85 درصد با مرتب‌سازی قبلی سازگار خواهد بود. روش‌های رایج برای بررسی پایایی، مانند «آزمون-آزمون مجدد^۴»، برای محاسبه ضریب پایایی مرتب‌سازی کیو قابل اجراست (خوشگویان‌فرد، 1386: 61).

در این پژوهش نیز در گام نخست، از طریق آزمون-آزمون مجدد، پرسش‌نامه‌ها بین 20 نفر از متخصصین و صاحب‌نظران ارائه گردید، نتایج به دست آمده از پاسخ‌نامه جدید مطابق با پاسخ‌نامه قبلی مصاحبه‌شوندگان بوده است و نشان‌گر پایایی پرسش‌نامه و پاسخ‌ها می‌باشد.

سپس در گام دوم از ضریب آلفای کرونباخ برای پایایی به قرار زیر استفاده شد:

مؤلفه‌های فرهنگ سیاسی	آلفای کرونباخ
فرهنگ سیاسی تعاملات دولت و ملت	0/7263

روش تجزیه و تحلیل داده‌ها

باید به این نکته توجه داشت که هرکدام از نمودارها، معرف یک ذهنیت در جامعه‌ای است که پژوهش در آن انجام شده است و ذهنیت بر خلاف عینیت، موضوعی کاملاً شخصی و خود ارجاع است و به هیچ وجه نمی‌توان انتظار داشت که ذهنیت افراد مختلف درباره یک موضوع کاملاً یکسان باشد، هرچند که ذهنیت‌ها شباهت‌هایی با یکدیگر دارند و برخی از مشارکت‌کنندگان، به شیوه تقریباً مشابهی رتبه‌بندی می‌کنند (دانایی‌فرد، حسینی و شیخه‌ها، 1392: 83-82).

1. Face Validity

2. Reliability

3. Brown

4. Test-Retest

□ فصلنامه علمی پژوهش های انقلاب اسلامی، س 10، تابستان 1400، ش 37

برای تحلیل آماری داده‌های حاصل، از روش تحلیل عاملی استفاده می‌شود که یک روش چند متغیره است. تحلیل عاملی کیو و «تحلیل مؤلفه‌های اصلی^۱»، که از بعد آماری همان تحلیل عاملی است و شامل استخراج عامل‌ها، چرخش آن‌ها و محاسبه‌ی امتیازهای عاملی می‌شود. ولی از دو نظر با تحلیل عاملی عادی متفاوت است: نخست آنکه تحلیل عاملی بر روی افراد به جای متغیرها صورت می‌گیرد و دوم اینکه این شیوه سنجش داده‌های مورد استفاده، در تحلیل عاملی کیو ذهنی است، در حالی که در تحلیل عاملی، از روش عینی استفاده می‌شود (خوشگویان فرد، 1386: 134-133).

برای استفاده از این روش، از مدل «معادلات ساختاری^۲» و نرم افزار «لیزرل^۳»، استفاده می‌شود. از این‌رو در راستای تجزیه و تحلیل این تحقیق از آمار توصیفی، میانگین و واریانس برای نشان دادن سهم شاخص‌ها و آمار استنباطی و بهره‌گیری از تحلیل عاملی و آزمون فریدمن برای نشان دادن ضرورت و اولویت‌ها استفاده شده است.

بعد از جمع‌آوری اطلاعات مورد نظر به تجزیه و تحلیل داده‌ها پرداخته شده است. در روش کیو در این پژوهش برای تحلیل داده‌ها از روش آمار توصیفی و استنباطی استفاده شده است. به این صورت که در تحلیل توصیفی متغیرهای زمینه‌ای (سن، جنسیت و رشته تحصیلی) و بعد از آن به متغیرهای موجود در سؤالات پرسش‌نامه در مولفه تعاملات میان دولت و مردم و بعد میانه فرهنگ سیاسی در نظام جمهوری اسلامی ایران، تحلیل و توصیف شده است. در این پژوهش از تحلیل عاملی کیو استفاده شده است. به این صورت که در تحلیل عاملی معمولی متغیرها دسته‌بندی می‌شوند ولی در روش تحلیل عاملی کیو افراد هستند که دسته‌بندی می‌شوند.

توصیف متغیرهای جمعیت شناختی تحقیق

آمار توصیفی الگوی پاسخ‌های نمونه را تلخیص می‌کند. در این قسمت ابتدا خصوصیات جمعیتی نمونه را توصیف می‌کنیم و سپس به آماره‌های مربوط به متغیرهای مستقل و وابسته می‌پردازیم در این بخش از تجزیه و تحلیل آماری به بررسی چگونگی توزیع نمونه‌های آماری متغیرهای جنسیت، سن، مقطع تحصیلی، رشته تحصیلی، میزان تحصیلات پرداخته می‌شود.

توصیف متغیر سن پاسخگویان

جدول (1) توزیع فراوانی، میانگین، حداقل و حداکثر متغیر سن پاسخگویان

سن		
54	پاسخ معتبر	تعداد
0	داده مفقوده	
49/4259	میانگین	
34/00	حداقل	
81/00	حداکثر	

1. Principle Components Analysis

2. SEM: Structural Equation Modeling

3. Lisrel

71 □ شاخص‌های نخبگانی فرهنگ سیاسی جمهوری اسلامی ایران در ...

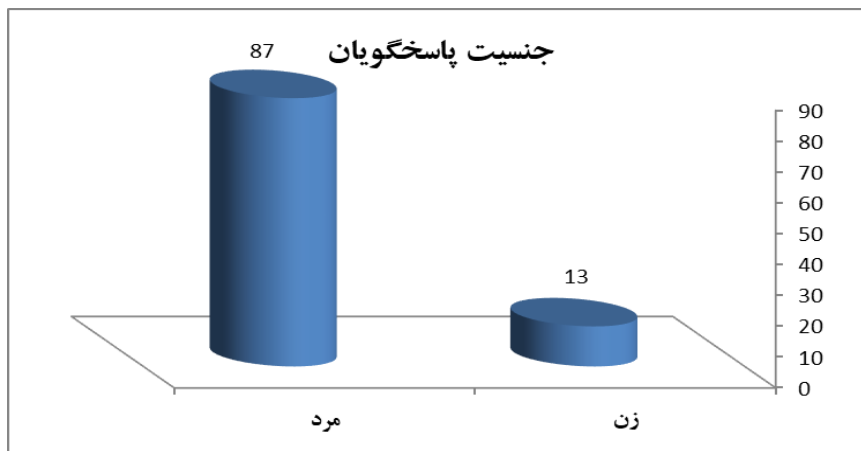
بر اساس پاسخ‌های بدست آمده از پاسخگویان، میانگین سنی آن‌ها 49 سال و حداقل 34 و حداکثر 81 سال بوده است.

توصیف متغیر جنسیت پاسخگویان

جدول (2) توزیع فراوانی متغیر جنسیت پاسخگویان

درصد تجمعی	درصد معتبر	درصد	فراوانی	
13/0	13/0	13/0	7	زن
100/0	87/0	87/0	47	مرد
	100/0	100/0	54	جمع

بر اساس پاسخ‌های بدست آمده از پاسخگویان در ارتباط با جنسیت آن‌ها، 13 درصد زن و 87 درصد مرد بوده است.

نمودار (1) جنسیت پاسخگویان

توصیف متغیر رشته تحصیلی پاسخگویان

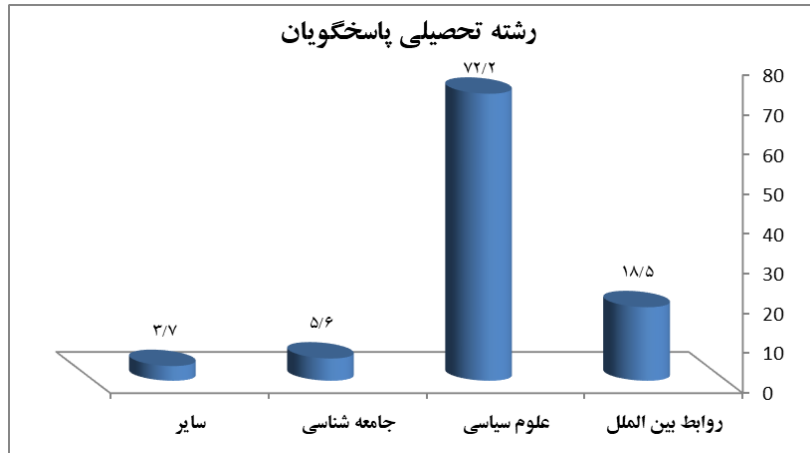
جدول (3) توزیع فراوانی متغیر رشته تحصیلی پاسخگویان

درصد تجمعی	درصد معتبر	درصد	فراوانی	
18/5	18/5	18/5	10	روابط بین‌الملل
90/7	72/2	72/2	39	علوم سیاسی
96/3	5/6	5/6	3	جامعه‌شناسی
100/0	3/7	3/7	2	سایر
	100/0	100/0	54	جمع

□ فصلنامه علمی پژوهش های انقلاب اسلامی، س 10، تابستان 1400، ش 37

بر اساس پاسخ‌های بدست آمده از پاسخگویان در ارتباط با رشته تحصیلی آن‌ها، 18/5 درصد روابط بین‌الملل، 72/2 درصد علوم سیاسی، 5/6 درصد جامعه‌شناسی و 3/7 درصد سایر رشته‌های مرتبط بوده است.

نمودار (2) رشته تحصیلی پاسخگویان

توصیف متغیر فرهنگ سیاسی ایران، برگرفته از شاخص‌های فرهنگ تعاملات میان دولت و مردم

جدول (4) فراوانی و میانگین گویه‌های متغیر فرهنگ سیاسی ایران،

برگرفته از شاخص‌های تعاملات میان دولت و مردم

میانگین	کاملاً موافقم	موافقم	کمی موافقم	نظری ندارم	کمی مخالفم	مخالفم	کاملاً مخالفم					
6667/5	18	27	12	35	1	24	5/6	3/7	نقش مداخله‌گری و تصدی‌گری دولت در نهادها و سازمان‌ها			
6269/5	11	17	53	24	1	9/3	1/9		بسیج سیاسی			
3962/5	9	18	8	35	14	26	9/4	5/7	1/9	جامعه امنیتی		
2830/5	9	18	1	32	16	22	17	10	3/8	5/7	تقلیل آزادی‌خواهی سیاسی احزاب و جناح‌ها	
2075/5	13	11	17	37	12	30	11	3	3/8	1/9	3/8	هنجارسازی سیاسی
1877/5	9	18	1	32	16	22	11	3	7/5	5/7	1/9	ضعف اعتماد سیاسی

میانگین	کاملاً موافقم	موافقم	کمی موافقم	نظری ندارم	کمی مخالفم	مخالفم	کاملاً مخالفم	
1/1111 5	8 14	3 33	6 29	5/6	3/7	0 13		اقتناع سازی
9/259 4	0 13	9 25	3 33	0 13	1/9	9/3	3/7	غلبه وفاداری سیاسی و مذهبی بر وفاداری ملی
9/259 4	1 15	5 24	4 26	9 18	3/8	9/4	1/9	دیپلماسی سیاسی
8/868 4	3 11	6 22	4 43	3/8	5/7	3 11	1/9	مشارکت سیاسی زنان
7/547 4	1 15	9 18	1 32	2 13	5/7	3 11	3/8	فهم سیاسی
6/981 4	2 13	6 22	3 28	3 11	7/5	1 15	1/9	مطالبات سیاسی
6/538 4	9/6	2 21	5 36	7/7	9/6	5 13	1/9	عاملیت سیاسی زنان
6/415 4	1 15	9 18	1 32	5/7	3 11	3 11	5/7	دانش سیاسی
6/226 4	9/4	5 24	2 30	2 13	5/7	3 11	5/7	فرهنگ سیاسی تابعیتی و منازعه‌گرا
2/222 4	7 16	1 11	6 29	5/6	9/3	13/.	8 14	تقید به پاسخگویی به مردم

برای سنجش متغیر فرهنگ سیاسی ایران، برگرفته از شاخص‌های تعاملات میان دولت و مردم 16 گویه یا گزاره با توجه به ادبیات موضوعی در یک طیف 7 قسمتی طراحی گردید. نتایج بدست آمده نشان می‌دهد که گویه نقش مداخله‌گری و تصدی‌گری دولت در نهادها و سازمان‌ها با میانگین 5/6667 در یک دامنه 7 قسمتی از نظر پاسخگویان بیشترین تاثیر و گویه تقید به پاسخگویی به مردم با رتبه میانگین 4/2222 کمترین اثر را برجای گذاشته است.

تبیین متغیرهای مطالعه

تبیین متغیرهای مطالعه فرهنگ سیاسی ایران، برگرفته از فرهنگ سیاسی تعاملات میان دولت و مردم تحلیل عاملی متغیر فرهنگ سیاسی ایران، برگرفته از شاخص‌های تعاملات میان دولت و مردم

**جدول (5) دسته گزاره‌های متغیر فرهنگ سیاسی ایران،
برگرفته از شاخص‌های تعاملات میان دولت و مردم**

□ فصلنامه علمی پژوهش های انقلاب اسلامی، س 10، تابستان 1400، ش 37

شناسه گزاره	گزاره
1	اقناع سازی
2	بسیج سیاسی
3	تقلیل آزادی خواهی سیاسی احزاب و جناحها
4	تقید به پاسخگویی به مردم
5	جامعه امنیتی
6	دانش سیاسی
7	دیپلماسی سیاسی
8	ضعف اعتماد سیاسی
9	عاملیت سیاسی زنان
10	غلبه وفاداری سیاسی و مذهبی بر وفاداری ملی
11	فرهنگ سیاسی تابعیتی و منازعه گرا
12	فهم سیاسی
13	مشارکت سیاسی زنان
14	مطالبات سیاسی
15	نقش مداخله گری و تصدی گری دولت در نهادها و سازمانها
16	هنجارسازی سیاسی

جدول (6) مقدار KMO متغیر فرهنگ سیاسی ایران،
برگرفته از شاخص های تعاملات میان دولت و مردم

KMO and Bartlett's Test

.844	Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy.	
465.218	Approx. Chi-Square	Bartlett's Test of Sphericity
120	df	
.000	Sig.	

در گام نخست برای تشخیص مناسب بودن داده ها برای انجام تحلیل عاملی از شاخص KMO استفاده شد. مقدار این شاخص همواره بین صفر و یک بوده و حداقل مقدار قابل اطمینان آن برای تحلیل عاملی عدد 0/5 می باشد. با توجه به اینکه این شاخص برابر با 0/844 بدست آمد، داده ها برای انجام تحلیل عاملی مناسب تشخیص داده شده است.

جدول (7) مقدار واریانس کل تبیین شده متغیر فرهنگ سیاسی ایران،
برگرفته از شاخص‌های تعاملات میان دولت و مردم

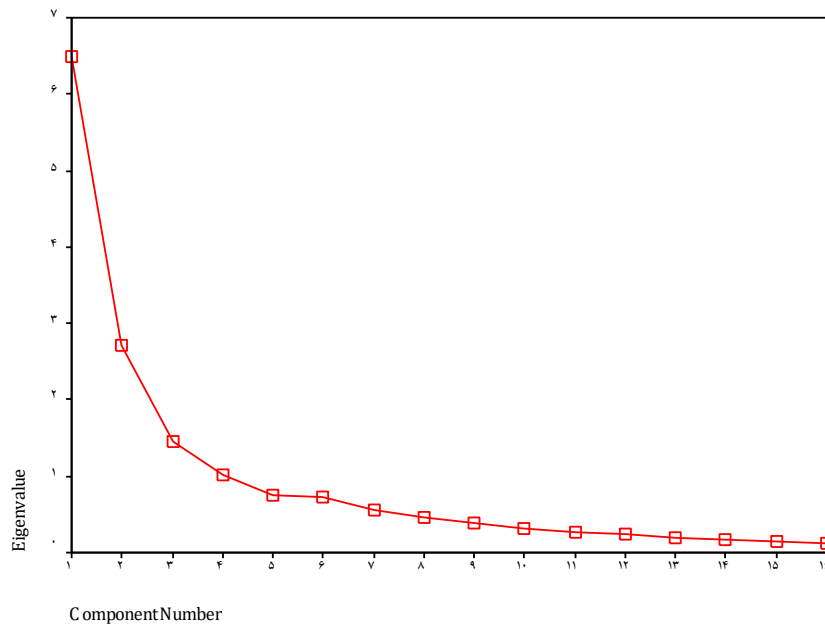
Total Variance Explained

Initial Eigenvalues			Component
Cumulative %	% of Variance	Total	
40.578	40.578	6.492	1
57.548	16.970	2.715	2
66.701	9.153	1.465	3
73.122	6.420	1.027	4

Extraction Method: Principal Component Analysis.

برای شناسایی الگوهای ذهنی مشارکت کنندگان، تحلیل عاملی به شیوه‌ی اکتشافی با استفاده از ماتریس همبستگی انجام شد. سپس روش مؤلفه‌های اصلی، که رایج‌ترین شیوه‌ی استخراج عاملها در تحلیل عاملی است، به کار رفت. از روش واریماکس نیز برای چرخش عامل استفاده شد. سرانجام 4 عامل با مجموع واریانس 73/122 درصد شناسایی شد.

S cree Plot

نمودار (3) تعداد مولفه‌های متغیر فرهنگ سیاسی ایران،
برگرفته از شاخص‌های تعاملات میان دولت و مردم برگرفته از پژوهش

□ فصلنامه علمی پژوهش های انقلاب اسلامی، س 10، تابستان 1400، ش 37

جدول (8) ماتریس عاملی چرخش یافته متغیر فرهنگ سیاسی ایران،

برگرفته از شاخص های تعاملات میان دولت و مردم

Rotated Component Matrix(a)

Component					
4	3	2	1		
-0/107	0/034	-0/104	0/885	دانش سیاسی	Q1
0/146	0/165	-0/270	0/838	فهم سیاسی	Q2
-0/224	-0/169	0/052	0/833	عملیت سیاسی زنان	Q3
0/361	0/090	-0/121	0/813	مطالبات سیاسی	Q4
-0/167	0/275	-0/200	0/792	تقید به پاسخگویی به مردم	Q5
0/053	0/235	-0/036	0/766	مشارکت سیاسی زنان	Q6
-0/060	0/097	-0/218	0/752	دیپلماسی سیاسی	Q7
0/324	0/433	-0/120	0/551	هنجارسازی سیاسی	Q8
-0/222	-0/015	0/870	-0/011	غلبه وفاداری سیاسی و مذهبی بر وفاداری ملی	Q9
-0/270	0/020	0/829	-0/223	فرهنگ سیاسی تابعیتی و منازعه گرا	Q10
0/039	-0/386	0/734	0/118	ضعف اعتماد سیاسی	Q11
0/300	-0/251	0/694	-0/223	نقش مداخله گری و تصدی گری دولت در نهادها و سازمان ها	Q12
0/409	0/172	0/650	-0/197	تقلیل آزادی خواهی سیاسی احزاب و جناح ها	Q13
0/142	-0/150	0/635	-0/382	جامعه امنیتی	Q14
-0/016	0/889	-0/176	0/286	اقتناع سازی	Q15
0/818	-0/010	0/005	-0/001	بسیج سیاسی	Q16

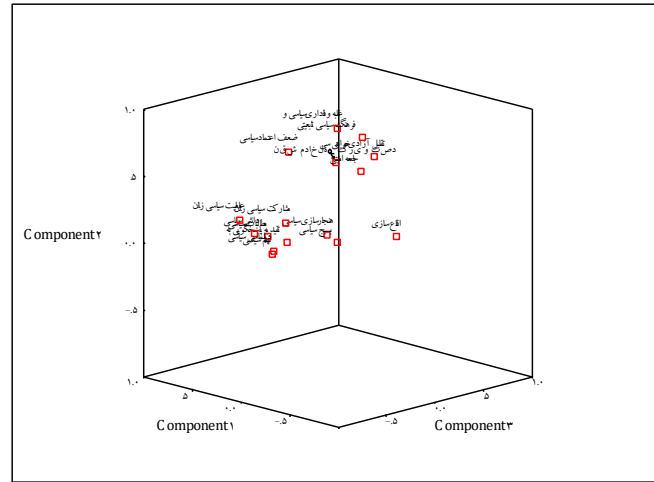
Extraction Method: Principal Component Analysis.

Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.

a Rotation converged in 5 iterations.

همانطور که ماتریس عاملی چرخش یافته (جدول 8) نشان می دهد، براساس بارهای عاملی محاسبه شده چهار دیدگاه یا عامل مشاهده می شود. دیدگاه اول شامل هشت گویه (Q1 تا Q8)، دیدگاه دوم شامل شش گویه (Q9 تا Q14)، دیدگاه سوم شامل یک گویه (Q15) و دیدگاه چهارم شامل یک گویه (Q16) می گردد.

Component Plot in Rotated S space

نمودار (4) ماتریس عاملی چرخش یافته متغیر فرهنگ سیاسی ایران، برگرفته از شاخص‌های تعاملات میان دولت و مردم

فصلنامه علمی پژوهش های انقلاب اسلامی، س 10، تابستان 1400، ش 37
 آزمون فریدمن: متغیر فرهنگ سیاسی ایران، برگرفته از شاخص های تعاملات میان دولت و مردم

جدول (9) رتبه بندی میانگین گزاره های متغیر فرهنگ سیاسی ایران،

برگرفته از شاخص های تعاملات میان دولت و مردم

Mean Rank	NPar Tests Friedman Test Ranks
10/80	نقش مداخله گری و تصدی گری دولت در نهادها و سازمان ها
10/46	بسیج سیاسی
9/43	اقتناع سازی
9/22	هنجارسازی سیاسی
9/07	جامعه امنیتی
8/95	ضعف اعتماد سیاسی
8/67	تقلیل آزادی خواهی سیاسی احزاب و جناح ها
8/45	مشارکت سیاسی زنان
8/43	دیپلماسی سیاسی
7/97	غلبه وفاداری سیاسی و مذهبی بر وفاداری ملی
7/87	دانش سیاسی
7/83	مطالبات سیاسی
7/65	فهم سیاسی
7/37	عاملیت سیاسی زنان
7/08	فرهنگ سیاسی تابعیتی و منازعه گرا
6/76	تقید به پاسخگویی به مردم

Test Statistics(a)

49	N
51.681	Chi-Square
15	df
.000	Asymp. Sig.

a Friedman Test

براساس آزمون فریدمن که در (جدول 9) نشان داده شده، گزاره نقش مداخله گری و تصدی گری دولت در نهادها و سازمان ها با رتبه میانگین 10/80 بیشترین اثرگذاری را از تعاملات میان دولت و مردم بر فرهنگ سیاسی ایران داشته است و گزاره تقید به پاسخگویی به مردم با رتبه میانگین 6/76 کمترین اثر را برجای گذاشته است.

بحث و نتیجه‌گیری

شاخص‌های فرهنگ سیاسی از دیدگاه نخبگان در بُعد میانه و اولویت آن آورده شده است. با توجه به اینکه این تحقیق به شناسایی مولفه و شاخص‌های بُعد میانه فرهنگ سیاسی در نظام جمهوری اسلامی ایران پرداخته است، قصد تبیین و بحث پیرامون شاخص‌های مطروحه را ندارد، بلکه به بازنمایی نگرش صاحب‌نظران سیاسی در حوزه فرهنگ سیاسی در نظام جمهوری اسلامی ایران می‌پردازد. از این رو در بررسی شاخص‌ها، محقق صرفاً به ارائه آراء و دیدگاه صاحب‌نظران و متفکران سیاسی اکتفا می‌نماید و از پیش‌داوری، حمایت یا قضاوت پرهیز می‌نماید. بنابراین صرفاً به ارائه دیدگاه‌های مختلف پرداخته خواهد شد.

بررسی و رتبه‌بندی شاخص‌های فرهنگ سیاسی در بعد میانه
 بررسی و رتبه بندی شاخص‌های فرهنگ سیاسی در بعد میانه فرهنگ سیاسی در مؤلفه تعاملات میان دولت و مردم

طبق یافته‌های پژوهش مشخص شد که شاخص نقش مداخله‌گری و تصدی‌گری دولت بیشترین سهم را در تبیین فرهنگ سیاسی ایران در نظام جمهوری اسلامی ایران برگرفته از فرهنگ سیاسی در مؤلفه تعاملات میان دولت و مردم از آن خود نموده است، این در حالی است که بشیریه (1380) نیز در تحقیقات خود معتقد بود که نفوذ دولت در نهادها و سازمان‌ها باعث ناکارآمدی آن‌ها شده است (بنگرید: بشیریه، 1380). تحقیقات مشابهی نیز توسط سیونگ یو (1377)، در کره جنوبی و سردارنیا و نوروزی امیری (1393) در عربستان مؤید این امر می‌باشد که شاخص مداخله‌گری و تصدی‌گری دولت در نهادها و سازمان‌ها نقش ایفا می‌کنند (بنگرید: سیونگ یو، 1377 و سردارنیا و نوروزی، 1393). در این راستا و بر اساس یافته‌های پژوهش، چهار دیدگاه متمایز مطرح شده است. در دیدگاه اول شاخص‌های دانش سیاسی، فهم سیاسی، عاملیت سیاسی زنان، مطالبات سیاسی، تقید به پاسخگویی به مردم، مشارکت سیاسی زنان، دیپلماسی سیاسی و هنجارسازی سیاسی توسط صاحب‌نظران و نخبگان سیاسی طرح گردید.

در دیدگاه دوم صاحب‌نظران سیاسی اولویت‌هایی را با شاخص‌های غلبه وفاداری سیاسی و مذهبی بر وفاداری ملی، فرهنگ سیاسی تابعیتی و منازعه‌گرا، ضعف اعتماد سیاسی، نقش مداخله‌گری و تصدی‌گری دولت در نهادها و سازمان‌ها، تقلیل آزادی خواهی سیاسی احزاب و جناح‌ها و جامعه امنیتی را جزء اولویت‌های اساسی فرهنگ سیاسی برگرفته از فرهنگ سیاسی تعاملات میان دولت و مردم معرفی می‌نمایند. در دیدگاه سوم صاحب‌نظران سیاسی اولویت شاخص اقناع‌سازی را جزء اولویت‌های اساسی فرهنگ سیاسی برگرفته از فرهنگ سیاسی تعاملات میان دولت و مردم معرفی می‌نمایند.

□ فصلنامه علمی پژوهش های انقلاب اسلامی، س 10، تابستان 1400، ش 37
و در دیدگاه چهارم صاحب نظران سیاسی اولویت شاخص بسیج سیاسی را جزء اولویت‌های اساسی فرهنگ سیاسی برگرفته از فرهنگ سیاسی تعاملات میان دولت و مردم معرفی می‌نمایند.
دیدگاه‌های مختلف مطروحه در فوق برگرفته از آراء اکثریت صاحب نظران در بُعد میانه و در مؤلفه تعاملات میان دولت و مردم می‌باشد.

پیشنهاد‌های تحقیق

پیشنهادها برای محققان آتی

- در این تحقیق محقق قصد دارد که ابعاد، مولفه و شاخص‌های فرهنگ سیاسی نظام جمهوری اسلامی ایران را شناسایی و استخراج نماید. از این رو پیشنهاد‌های زیر برای محققان آتی ارائه می‌گردد:
- 1- این تحقیق محدود به دوره نظام جمهوری اسلامی ایران می‌باشد. محققان آتی بهتر است این ابعاد، مولفه و شاخص‌ها را در دوره و بازه‌های تاریخی متفاوت مورد بازنگری قرار دهند.
  - 2- استخراج شاخص‌های فرهنگ سیاسی جمهوری اسلامی ایران مبتنی بر آراء صاحب‌نظران و کارگزاران سیاسی انجام پذیرفته است. محققان آتی می‌توانند دیدگاه فرهنگ عامه (مردم) را در بررسی شاخص‌های فرهنگ سیاسی جستجو کنند.
  - 3- محققان آتی می‌توانند با استناد به الگوی مطروحه به سنجش میزان فرهنگ سیاسی در نظام جمهوری اسلامی ایران بپردازند.

پیشنهاد‌های کاربردی مبتنی بر یافته‌های تحقیق

- 1- با تکیه بر کاربرد الگوی فرهنگ سیاسی برگرفته از این تحقیق می‌توان وضعیت موجود فرهنگ سیاسی را ارزیابی نمود.
- 2- با تکیه بر کاربرد الگوی فرهنگ سیاسی برگرفته از این تحقیق می‌توان وضعیت مطلوب فرهنگ سیاسی را ارزیابی نمود.
- 3- در گام‌های بعدی می‌توان الگوی ارتقاء فرهنگ سیاسی در ایران را نیز تبیین نمود.
- 4- با استفاده از این الگو می‌توان شکاف و نقائص فرهنگ سیاسی را در کشور مورد بررسی قرار داد. با استفاده از این الگو می‌توان فرهنگ سیاسی جمهوری اسلامی ایران را در ادوار مختلف تاریخی مقایسه و ارزیابی نمود. در نهایت آن که برای تحقق آرمان‌های متعالی منبعت از مبانی ارزشی نظام جمهوری اسلامی ایران باید راهکارهای نظارتی متوازن و متناسب با معیارهای ملی و جهانی فراهم آید تا بتوان میزان تحقق اهداف سیاسی را در این نظام مورد بررسی، ارزیابی، توجه و در نهایت بازنگری قرارداد و قطعاً استخراج شاخص‌های سنجش در ابعاد گوناگون مفهوم "فرهنگ سیاسی" می‌تواند در این بین اثرگذار و نقش‌افزین عمل نماید.

منابع

1. ابوطالبی، مهدی (1384). «نقش فرهنگ سیاسی شیعه در انقلاب اسلامی ایران»، **معرفت**، (98)، 10-23.
2. اخترشهر، علی (1388). **مؤلفه‌های جامعه‌پذیری سیاسی در حکومت دینی**، چاپ اول، تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
3. امینی، علی‌اکبر و خسروی، محمدعلی (1389). «تأثیر فرهنگ سیاسی بر مشارکت سیاسی زنان و دانشجویان»، **مجله مطالعات سیاسی**، 2 (7)، 127-142.
4. بشیریه، حسین (1380). **موانع توسعه سیاسی در ایران**، چاپ اول، تهران: گام نو.
5. جهانگیری، جهانگیر و محمدی، نسرین (1397). «بررسی رابطه بین شجاعت اجتماعی و فرهنگ سیاسی»، **فصلنامه توسعه اجتماعی**، 12 (4)، 33-56.
6. چیلکوت، رونالد (1377). **نظریه‌های سیاست مقایسه‌ای**، ترجمه وحید بزرگی و علی‌رضا طیب، چاپ دوم، تهران: نشر موسسه خدمات فرهنگی رسا.
7. خلیلی، زهرا (1396). **نقش و جایگاه فرهنگ سیاسی در فرآیند سیاست‌گذاری جمهوری اسلامی ایران**، (پایان‌نامه کارشناسی ارشد)، دانشگاه علامه طباطبائی.
8. خوشگویان فرد، علیرضا (1386). **روش‌شناسی کیو**، چاپ اول، تهران: مرکز تحقیقات صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران.
9. دانائی‌فرد، حسن؛ حسینی، سیدیعقوب و شیخها، روزبه (1392). **روش‌شناسی کیو: شالوده‌های نظری و چارچوب انجام پژوهش**، چاپ اول، تهران: انتشارات صفار.
10. رزاقی، سهراب (1375). «مؤلفه‌های فرهنگ سیاسی ما»، **مجله نقد و نظر**، 2 (3-4)، 213-200.
11. سردارنیا، خلیل‌الله و نوروزی‌امیری، حسین (1393). «فرهنگ سیاسی در عربستان؛ تحلیل ایستایی و چالش‌های فرارو»، **فصل‌نامه سیاست**، 44 (2)، 351-370.
12. سریع‌القلم، محمود (1377). «مبانی عشیره‌ای فرهنگ سیاسی ایران»، **اطلاعات سیاسی اقتصادی**، (136 و 135)، 34-43.
13. سریع‌القلم، محمود (1392). **فرهنگ سیاسی ایران**، چاپ سوم، تهران: فرزانه.

- فصلنامه علمی پژوهش های انقلاب اسلامی، س 10، تابستان 1400، ش 37
14. سیونگ یو، دال (1376). **پایداری فرهنگ سیاسی سنتی در برابر توسعه سیاسی در کره و ایران**، (پایان نامه دکتری)، دانشگاه تهران.
15. عابدی اردکانی، محمد (1393). «توسعه نیافتگی از منظر فرهنگ سیاسی نخبگان در ایران (1384-1368)». **پژوهشنامه علوم سیاسی**، 9(4)، 133-170.
16. عالم، عبدالرحمن (1374). «فهم فرهنگ سیاسی»، **سیاست خارجی**، 9(4)، 1513-1526.
17. کلیچ، علی اکبر و حقیقی، علی محمد (1398). «نقش فرهنگ سیاسی نخبگان اجرایی با رویکرد توسعه محوری در جمهوری اسلامی ایران»، **نگرش های نو در جغرافیای انسانی**، 12(1)، 363-384.
18. مظفری (قنبری)، آیت (1385). «فرهنگ سیاسی در نگاه مقام معظم رهبری»، **فصلنامه حصون**، 7(7)، 66-91.
19. نادمی، داوود (1390). «بررسی جامعه شناختی سرمایه اجتماعی»، **برگ فرهنگ**، 23(2)، 8-35.
20. نظری، حامد؛ علم، محمد رضا و آل غفور، محسن (1392). «فرهنگ سیاسی زنان شیعه (با تاکید بر نقش انقلاب اسلامی ایران)»، **زن و فرهنگ**، 5(17)، 75-92.
21. هنری لطیف پور، یدالله (1380). **فرهنگ سیاسی شیعه و انقلاب اسلامی**، چاپ دوم، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.